

КЫРГЫЗ ТИЛИ ИЛИМИНДЕ ЭТИШ СӨЗ ТҮРКҮМҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Джолдошева Айжаркын Абайевна – магистрант
aijarkyndjoldosheva@gmail.com
 Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
 Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Кыргыз жана түрк тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн изилдениши 1930-жылдардан башталат. Макалада тилчи-окумуштуулардын этиш сөз түркүмү, этиштин чак категориялары боюнча изилдөөлөрү берилди, этиштин чактарынын бөлүштүрүлүшү, алардын маанилери талданды.

Бул эмгекте этиштин чак категориясы, кыймыл-аракеттин боло тургандыгы, болуп өткөндүгү жана болуп жаткандыгы, башкача айтканда мезгилдик карым-катыштын туюндурулушу жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: этиш сөз түркүмүнүн кыргыз жана түрк тилдеринде изилдениши, этиш түшүнүгү, анын түрлөргө бөлүштүрүлүшү, маанилик өзгөчөлүгү, чак категориясы, этиштин өткөн чагы.

ИЗУЧЕНИЕ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОВЕДЕНИИ

Джолдошева Айжаркын Абаевна – магистрант
aijarkyndjoldosheva@gmail.com
 ЖАМУ имени Б. Осмонова,
 г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: Изучение глаголов в кыргызском и тюркском языкознании восходит к 1930-м годам. В статье представлены исследования лингвистов о типах глаголов, категориях глагольных времен, распределении временных глаголов и их значениях.

В данной работе рассматривается категория времени глагола, возникновение, возникновение и возникновение действия, то есть выражение сезонной связи.

Ключевые слова: Изучение глаголов в кыргызском и турецком языках, понятие глагола, деление его на виды, семантические признаки, категория времени, прошедшее время глагола.

STUDY OF VERB VOCABULARY IN KYRGYZ LANGUAGE SCIENCE

Dzholdosheva Aizharkyn Aباевна - master student
aijarkyndjoldosheva@gmail.com
 JAMU named after B. Osmonov,
 Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Abstract: The study of verbs in Kyrgyz and Turkish linguistics dates back to the 1930s. The article presents the research of linguists on the types of verbs, the categories of verb tenses, the distribution of tense verbs and their meanings.

This paper deals with the tense category of the verb, the occurrence, occurrence and occurrence of the action, that is, the expression of the seasonal relationship.

Key words: The study of verbs in the Kyrgyz and Turkish languages, the concept of the verb, its division into types, semantic features, tense category, past tense of the verb.

Этиш тилдин улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдыруудагы эң маанилүү категориялардын бири болуп саналат. Тилдеги этиштердин көптөгөн өзгөчөлүктөрү аларды ар тараптуу изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаратты. Этиштердин семантикасын

изилдөөдө түрк тилиндеги, ошондой эле кыргыз тилиндеги изилдөөчүлөрдүн көз караштары ар түрдүү.

Сөз түркүмүнүн маселеси совет бийлигинин жылдарында түрколог окумуштуулар тарабынан кеңири планда изилдөөгө алынды. Эне тилинин грамматикасы боюнча окуу китептерин түзүү, мектептерде эне тилинде сабак жүргүзүү сыяктуу олуттуу маселелер сөз түркүмдөрүн илимий жактан тагыраак иштеп чыгууну талап кылган болчу. Түркологиялык изилдөөлөрдө сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө негизинен, семантикалык принцип колдонулуп жана ал принцип сакталып да келе жатат. Андан кийинки иегизги принцип катарында синтаксистик принцип колдонулуп келди. Кийинки кездерде илимий эмгектерде болсун, мектеп грамматикаларында болсун түрк тилдериндеги сөздөрдү үч түрдүү принцип менен бөлүштүрүү кеңири орун алып бара жатат жана бул көз караш көпчүлүк тилчилер тарабынан кубатталууда. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө семантикалык принцип традициялык принцип болуп эсептелет. Ал принцип айрым окумуштуулар тарабынан тиешелүү даражада сынга алынып келе жатса да, түрк тилдери үчүн бул принцип негизги принциптерден болуп эсептелет, анткени түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн маанисин четке кагууга же анын ролун төмөн саноого болбойт. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө морфологиялык белги негизги белгилердин бирине жатат. Сөз түркүмдөрү лексика-грамматикалык категория катарында каралууга тийиш деген көз караш жалпы эле тил илиминде, ошондой эле түркологияда көпчүлүк окумуштуулар тарабынан кубатталууда. Түрк тилдеринде сөздөр башка сөздөр менен ар түрдүү синтаксистик байланышта болуу аркылуу субстандивдешет жана адвербализацияланышат. Синтаксистик белги катарында сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышын гана эсепке албастан, бир сөз менен экинчи сөздүн (бир сөз түркүмү менен экинчи сөз түркүмүнүн) бир-бири менен айкалышын, айтылуу мүмкүнчүлүгүн же алардын өз ара айкалышпай тургандыгын эске алуу керек.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш сөздөр тилде кеңири орунду ээлейт. Мына ошондуктан этиш сөздөр тилдеги ири грамматикалык категориялардан болуп эсептелет. Ал лексикалык мааниси жагынан да, морфологиялык түзүлүшү жагынан, синтаксистик кызматы жагынан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган сөз түркүмдөрүнүн бири. [3]

Этиш жана анын грамматикалык категориялары морфологияда негизги маселелердин бири. Ошондуктан түркологияда этиш сөз түркүмүнө окумуштуулар айрыкчак көңүл бурушат. Этиш сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмүнөн айырмасы, анын категорияларынын өзгөчөлүгү, этиштин өзгөчө формалары, чак, жак, ыңгай, мамиле категорияларынын туюнтулушу ж.б маселелер боюнча илимпоздордун эмгектери көп.

Заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл-ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр деп атайбыз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылды? эмне кылат? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. [1] Негизинен, этишке берилген ушундай аныктамалардын илимий адабияттарда берилишинин мазмуну жакын. Этиштер тилдеги сөздүк кордун көпчүлүк бөлүгүн түзөт жана алардын башка сөз түркүмүнө өтүшү да өтө сейрек экендигин окумуштуулар белгилешет, башкача айтканда, этиштер туруктуу лексикалык топту түзүүчүлөр.

Этиштер башка сөз түркүмдөрүндө кездешпеген грамматикалык категорияларга ээ: ыңгай, мамиле, чак. Жак жана сан категориялары менен да өзгөрүп, өн жана терс маалерди туюндурушу жагынан да өзгөчөлөнүшөт. Кыймыл-аракетти туюндурган этиши сөздөр ар түрдүү кыймыл-аракеттерди, бейпилдик абалдарды, акыл-ойдогу ар түрдүү кыймыл көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттердин мезгилдик убактыларда жүрүп турарын билдиришет.

Кыргыз тилинде этиш сөздөр, аларды топторго бөлүштүрүү окумуштуу Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак, учур чак, келер чак болуп бөлүнүшү жана терминдин аталышы Касым Тыныстанов тарабынан

сунушталып, азыркы мезгилге чейин окуу китептерде жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушундай терминдер менен жазылып келе жатат. Кыргыз тилинин грамматикасы боюнча алгачкы окуу китептер улуу окумуштуулардын китептеринде грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөр түркүмдөргө ажыратылып, анын катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөр берилген. Б.Ө.Орузбаева да баса белгилеген: «К.Тыныстанов – кыргыз тилинин грамматикасы жөнүндөгү илимдин чыныгы негиздөөчүсү деп аталышы чындыкка туура келет». Кыргыз тилинин грамматикасындагы этиш, анын чактары К.Тыныстановдон кийин чыккан окуу китептерде айтылып, кийинки жарыкка чыккан окуу китептеринде илимий изилдөөлөр, ойлор өнүгүп жазылып келген.

И.А. Батмановдун кыргыз тилинин морфологиясы боюнча “Части речи в киргизском языке” (1964) деген эмгеги жарыкка чыккан. Окумуштуу эмгекте кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү, анын ичинен этиш сөз түркүмүнө аныктама берип, мүнөздөмө берген. Авторлоштор менен биргелешип жазылган окуу китеп кыргыз тилинин грамматикасынын изилденишинде орду чоң. 1939-40-жылдары анын үч бөлүктөн турган илимий-сыпаттама грамматикасынын III бөлүгүн этишке арнаган. Этиштин формаларын маанисине карай ажыраткан жана чак категориясына мүнөздөмө берген, учур чактагы жана өткөн чактагы чакчыл тууралуу суроолорго ар тараптан, терең жооп берүүгө аракеттенген [4].

Кыргыз тилинин морфологиясынын изилденишине, анын ичинен этиш сөз түркүмүн топтоого бөлүштүрүү, семантикасын аныктоо сыяктуу маселелерге салым кошкон кыргыз филологиясынын алптары, белгилүү окумуштуулар К.Тыныстанов, К.Дыйканов, Б.О.Орузбаева, С.Давлетов, С.Кудайбергенов атайын изилдөөгө алып, сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшүн, алардын грамматикалык маанилерин жана формаларын кеңири талдоого алышкан. К.Дыйканов С.Кудайбергенов менен биргеликте “Кыргыз тилинин морфологиясы (Фрунзе, 1980), К.Дыйканов, Г.Бакинова, Б.Суранчиева, С.Давлетов, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов, Э.Абдулдаевдер “Азыркы кыргыз тили. 2-бөлүк: Сөз түркүмдөрү (Ф., 1958), Ү.Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)”, Б.Орузбаева “Этиш//Азыркы кыргыз тили: (сөз түркүмдөрү: 2-бөлүм) (Ф., 1958), “Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагынын формалары. (канд.дисс.автор.реф.) (Ф., 1952), “Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер: (Кыскача маалымат)(Ф., 1958) жана “Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология (Ф., 1964. Авторлоштору К.К.Сартбаев, Ж.Шүкүров, С.Кудайбергенов, А.Турсунов, б.Умөталиева, Ж.Мураталиева, М.Мураталиев), “Кыргыз тилиндеги сөз жасоо” (Ф., 1964), “Кыргыз тилиндеги сөз жасоо: (доктор.дисс.автор.реф.) (Ф., 1964), Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: (авторлоштор менен, Ф., 1980), “Сөз курамы (Б., 2000), А.Турсунов “Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы жана учур чагы” (Ф., 1959), Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар (Ф., 1960). да ушул темада коргогон, “Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология (Ф., 1964. Авторлоштору К.К.Сартбаев, Ж.Шүкүров, С.Кудайбергенов, Б.Орузбаева, б.Умөталиева, Ж.Мураталиева, М.Мураталиев), “Кыргыз тили: (пединституттардын педфактарынын студенттери үчү окуу китеби, Ф., 1986, авторлоштору менен), Грамматика киргизского языка: Часть 1. (Фонетика и морфология). Ф., 1987, авторлоштору менен ж.б. Сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшү боюнча эмгектерди жазып, кыргыз тилинин грамматикасына чоң салым кошкон тилчи окумуштуулардын саны арбы.

К.Дыйканов С.Кудайбергенов менен биргеликте “Кыргыз тилинин морфологиясы (Фрунзе, 1980) жазган эмгегинде этиштин ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин чындыкка аткарылышына карата сүйлөөчүнүн катышын (мамилесин) билдирерин белгилеп, ыңгайдын беш түрүн атайт, мамиле категориясы ээлик милдет аткарган зат өзүнүн кыймылына (баяндаачуна) грамматикалык жагынан алганда объектиби же субъектиби, эгер субъекти болсо кандай субъект (ишти иштеген чыныгы субъектиби же

субъекти эместе) экендигин аныктайт деп берилет. Мамиле категориясын бешке бөлөт: негизги, кош, өздүк, туюк, аркылуу. Жак категориясынын кыймыл-аракеттин жана субъектисинин сүйлөөчүгө карата болгон катышын билдирет. Кыргыз тилинде үч жак бар: 1-жак (сүйлөөчү), 2-жак (тыңдоочу) жана 3-жак (сөзгө катышпаган жак).

Этиштин чак жана ыңгай формаларынын жак жанасан боюнча өзгөрүшүнүн жакталыш деп аталышы, жак менен өзгөрүү этиштин бардыгына эле мүнөздүү эместиги, жак мүчөлөр менен өзгөргөн мүчөлөр баяндоочтук милдет аткаруучу этиштер жана атоочтор болуп өзгөрөрүнө кеңири токтолот. Эмгекте [2.] Этиш сөз түркүмүнүн жасалышы боюнча (морфологиялык, синтаксистик) көп сөз болот. Мамиле, ыңгай категориясы боюнча кенен сөз кылат.

Чак категориясынын кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилге карата катышын билдирерин, башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болорун көрсөтөт. [2] Чак категориясы — этишке таандык категория, ал этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилердин бири. Чак категориясы, негизинен, этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү. Анткени ал кыймыл-аракетти чындыктагыдай билдирет: анын азыркы учурда болуп жатканын, мурун болуп өткөндүгүн, же келечекте болорун чындык катары баяндайт, натыйжада андан этиштин чак категориясы ачык көрүнүп турат. Баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: келер чак, учур чак, өткөн чак.

Этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчөлөр: -ды, -ган, -ыптыр, -чу. Булар өздөрү жалганган сөздөргө жаңы лексикалык маани киргизе албайт. Алар жалганган этиш сөздөр сүйлөп жаткан мезгилден мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын билдирет. Мындай өзгөчөлүк аларды бири-биринен айырмалоого жана жалпы эле өткөн чак этиштерин өз ич арадагы бир нече бөлүмдөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк берет.

Окумуштуулар С.Давлетов, С.Кудайбергеновдор өз эмгегинде этиштин өткөн чагына мындай аныктама беришет: “Өткөн чак сүйлөнүп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билгизет, кыймыл-аракет ар түрдүү кырдаалда жана ар кандай мезгилде болгондугуна карата өткөн чак өз ара төмөндөгүдөй бөлүштүрүшөт”: айкын, белгисиз, капыскы, адат. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчөлөр: -ды, -ган, -ыптыр, -чу. Булар өздөрү жалганган сөздөргө жаңы лексикалык маани киргизе албайт. Алар жалганган этиш сөздөр сүйлөп жаткан мезгилден мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын билдирет. Мындай өзгөчөлүк аларды бири-биринен айырмалоого жана жалпы эле өткөн чак этиштерин өз ич арадагы бир нече бөлүмдөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк берет. [1]

Эмгекте айкын өткөн чакты уюштуруучу -ды мүчөсүнүн кыймыл-аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү үчүн айкын-ачык болгон учурда колдонуларын, өткөн чактын бул түрү аркылуу баяндалган иш, өзү катышкандыктан же башка бирөө тарабынан иштелсе да, көз алдында болуп өткөндөй, ал ишти сүйлөөчү да өз көзү менен көргөндөй, өзү катышып жүргөндөй таасын билерин, башка түрлөрүнөн ырастыгы, айкын-ачыктыгы менен айырмалангандыгын, кыймыл-аракеттин жакын арада, же сүйлөнгөн учурдан алда канча мурун болуп өткөндүгүн, же сүйлөнгөн мезгилге эч бир тиешеси жок эле, жалпы эле кыймыл-аракетти билдирерин белгилешкен.

Белгисиз өткөн чакты -ган мүчөсү уюштурарын, анын жалпы мааниси кыймыл-аракеттин мурун баяндалгандыгы, анын фактысы, натыйжасы сүйлөнгөн мезгилде, азыркы учурда баяндалганда колдонуларына токтолушат. -ды жана -ган мүчөлөрүнүн айырмасы -ды мүчөсү сүйлөнгөн учурдан бир аз мурун болгон кыймыл-аракетти билдирсе, -ган мүчөсү алда качан мурун болгон кыймыл-аракет экендигин белгилешет.

Капыскы өткөн чакты уюштуруучу мүчө -ып, -ыптыр. Жогорудагы авторлор белгилегендей, өткөн чактын бул түрүнүн биринчи мааниси кыймыл-аракеттин качандыр бир убакта болгондугун, кыймыл-аракет жөнүндө маалымат башка бирөөдөн

алынгандыгын, *-ыптыр* мүчөсү кээде кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилге жакыналыстыгын көрсөтүү эмес, иштин жыйынтыгын билдирүү экендиги айтылат. Экинчи мааниси корутундулоодон келип чыккан кыймыл-аракетти билдирерин, үчүнчү мааниси кыймыл-аракеттин натыйжасын билдирерин, мурунку болуп өткөн иштин жыйынтыгы кийинки фактылардын негизинде экендиги, бешинчи мааниси турмуштук практикадан алынган жыйынтыкты билдиргендиги.

Адат өткөн чакты *-чу* мүчөсү уюштурат, өткөн чактын бул түрү адаттанган сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет деп айтылат эмгекте [1].

Этиштин грамматикалык категорияларынын катарында чак категориясы өзүнүн белгилүү орунуна жана чак мүчөлөрүнө ээ болуп турат. Мына ушул маселеге кайрылып, Б.Ө.Орузбаева өзүнүн «Формы прошедшего времени в киргизском языке» аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги этиштин жалаң гана өткөн чак формасынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн кеңири баяндаган [5].

У. ДЖусупахмадов (1979) этиштин өткөн чак формасынын материалында кыргыз тилин сибирдик түрк тилдери менен байланышы боюнча кандидаттык диссертациясында кеңири изилдөөгө алган. Анда өткөн чактын *-ды*, *-ган* формалары жана *- (ы)птыр*, *- (ы)п*, *-чу/-чык/* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган этиштерди башка түрк тилдери менен (алтай, хакас, кыпчак, казак ж.б.у.с.) салыштырып мүнөздөгөн. [6].

1950-жылы «Правда» газетасында тил илиминин маселелерине арналган талкуудан кийин кыргыз тилинин грамматикасына изилдөөлөр боюнча алгылыктуу жүргүзүүлөр башталып, сөз түркүмдөрү деталдаштырылып такталды. Ушул жылдары автордук коллектив тарабынан кыргыз тилинин алгачкы илимий грамматикасы «Морфология» 1964-жылы басылып чыккан. Ар бир сөз түркүмү ар бир окумуштуу тарабынан майда чүйдөсүнө чейин иликтенген, алардын ичинен, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, М.Вагапова, А.Турсунов, Б.Тойчубековалар этиш жана анын формалары тууралуу бай материалдарды беришкен. Этиш башка сөз түркүмдөрүндөй эле бай факт материалдардын негизинде ар тараптан изилденген. Анын лексика-семантикалык касиеттерине, мамиле, ыңгай, чак категорияларына, этиштин өзгөчө формаларына (атоочтук, кыймыл атооч, чакчыл) көбүрөөк көңүл бурулган.

60-жылдарда этишке семантикалык жактан кененирээк изилдөө жүргүзгөн М.З. Вагапова (1964) болгон. Ал азыркы кыргыз тилиндеги де- этишин жардамчы этиш катары башка этиштерди жасоого мүмкүндүк берерин белгилеп өткөн.

Кыргыз тилиндеги элестүү тууранды этиштерге биринчи болуп С.Кудайбергенев (1981) кайрылып, аларды түрк жана монгол тилдери менен салыштырган. Эмгекте элестүү этиштердин жаралышын, пайда болуу булактарын жана анын жасалуу өзгөчөлүктөрүн аныктаган.

Көптөгөн талаш-тартышты туудурган, кыргыз тил илиминде изилдөөгө алына элек каузативдик этиштерди Т.К.Абдиев (1995) илимий ишине объект кылып алып, каузативдик этиштердин түзүлүшүн, формаларын жана каузативдик көрсөткүчтөрүн мүнөздөп берген. Сөздөрдүн маанисин, ал маанилердин өз ара байланышын, семантикалык байланыштын типтерин жана сөздүн семантикалык структураларын аныктоо сыяктуу системалуу изилдөө иштери орун алган.

Кыргыз тилчилери көптөгөн докторлук, кандидаттык диссертацияларды, монографиялык эмгектерди, илимий макалаларды жарыкка чыгарып келүүдө. Ошентсе да бул маселелердин актуалдуулугун изилдөөнүн темпи, кеңдиги жана эффективдүүлүгү дале артта. К.К.Юдахиндин сөздүгү кыргыз лексикасында жана семантикасында чоң мааниге ээ. Тактап айтканда, этиш сөздөр болочок сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат. Б.Сагынбаева (1999) түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн морфологиялык бөтөнчөлүктөрүн кыргыз тилине салыштырып сыпаттаган. Түрк жана кыргыз тилдерине этиштин чак, жак, мамиле жана

ыңгай категорияларын бирдей мүнөздүү экендигин жана эки тилде булардын айырмачылыктарына караганда жалпылыктары көп орун алгандыгын көрсөткөн. Сөздүн семантикасын изилдөөдө тилдин теориялык гана эмес, практикалык мааниси да зарыл нерсе болуп саналат. Тектеш тилдердин арасында улуттук колорит, семантиканын спецификасы жана башка дагы айырмачылыктары байкалат. [6].

Белгилүү окумуштуу, профессор И.Абдувалиев өткөн чакка төмөндөгүдөй аныктама берет: “Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда болгонун билдирген этиштин өзгөргөн формалары өткөн чак деп аталат” [1]. Аны уюштуруучу мүчөлөр *-ды, -ган (-гандыр), -ыптыр (-ып), -чу* мүчөлөрү уюштуруарын белгилеп, төрт топко бөлөт: айкын (*-ды*), жалпы (*-ган*), капыскы (*-ып, ыптыр, -тыр*), адат (*-чу, -уучу*).

Айкын өткөн чактын маанилери кыймыл-аракеттин жакын эле арада болгондугун, былтыр, өткөн жылы, баягында, илгери деген сыяктуу бир топ мурда өткөн мезгилди туюнткан кыймыл-аракетти билдиргендигин, биз сүйлөп жаткан учурга тиешеси жок эле өткөн мезгилди билдирерин, айкын өткөн чак маани менен кошо кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүздүгү да туюндурулары айтылат. [1]. М., *Кара кыргыздардын урушка катышпай коюшканын, аларды баштаган Алымбек датканын ошол тапта орустун пайдасына кеткен табышмак мүнөзүн аскер губернаторуна саласал кылды Колпаковский* (Т.К. Келкел, 52) Мындагы *-ды* мүчөсү менен берилген айткын өткөн чак кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурга тиешеси жок эле өткөн мезгилдик маанисин туюндурду. М., *Ошол учурда суу бирде онтогондой, бирде кармашууга ат койгон жоокерлердей күрөш күүсүн чалып, каардуу үндөрдү чыгарып жатты.* (Ч.Айтматов, Асма көпүрө, 37) Бул сүйлөмдө кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүздүк мааниси берилди. М., *Жананы долу жиним дагы ойгонду белем, бир маалда: - Ха! Көрдүңбү! – деп тиги шоферду ийинге бир салсам ал байкуш очорулуп калса болобу.* (Ч.Айт. Делбирим, 297) Мында *-ды* мүчөсү аркылуу кыймыл-аракеттин аткарылышындагы күмөндүүлүк, божомолдуулук туюнтурулду.

Жалпы өткөн чак кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан мурда болгондугун аныктап, жалпылап баяндап берген өткөн чак формасы экендигин, анын түрлөрүнүн маанилери, биринчиден, мезгилди билдирген *кечээ, азыр, азыр эле, жана, жана эле, эми эле, бүгүн, өгүнү, былтыр, өткөн жылы, илгери, баягыда, атам заманда* ж.б. сөздөр катышпаган учурда өткөн чактын берирээк, жакыныраак жана кыймыл-аракеттин биротоло аяктаганы байкалбай тургандыгы, экинчи мааниси кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүнүн ырастыгы, ишенимдүүлүгү биринчи орунда, кыймыл-аракеттин аткарылгандык фактысы менен натыйжасы экинчи планда экендиги мисалдар менен далилдеген.

И.Абдувалиевдин эмгегинде капыскы өткөн чакка “мурун болуп өтүп, биз сөз кылып жаткан убакта эсибизге түшө калган кыймыл-аракет, ал-абалдарды билдирген этиштин өзгөргөн формалары” [1]. деп аныктама берилет. Аны уюштуруучу мүчөлөр *-ып, -ыптыр (-ып, -тыр)*. Адат өткөн чак “өтүп кеткен, аткарылган кыймыл-аракеттин көп жолу кайталанганын, же көнүмүшкө айланып калганын билдирет” [1]. Аны *-чу, -оочу (-уучу), -ышчу* мүчөлөрү уюштурат. Анын өнөкөт болуп, улам кайталана берип өтүп кеткен кыймыл-аракеттик мааниси, же жалпы эле адаттагы сыяктуу ишти билдирерин окумуштуу белгилейт.

Кыргыз тилиндеги этиштердин лексика-семантикалык топтору акыркы 10-15 жылдын ичинде башка түрк, орус жана англис тилдериндеги этиштер менен салыштырып изилдөө иштери колго алынып келет. Г.Ж.Жамшитова (2000) кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, фразеологиялык универсалдуулугуна көңүл бурган.

Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет этиштери тууралуу кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп Ж.Семенова изилдөөгө алган. Этиштерди семантикалык

жактан изилдеп, алардын көлөмүн жана чегин аныктап, лексика-семантикалык классификациясын берип, алардын семантикалык структурасын аныктап, компоненттүү анализдеген (2004). Г.С.Мусурманова (2005) кыргыз жана орус тилдериндеги сезип-туюу этиштеринин композициялык-стилистикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн жана төмөнкүдөй семантикалык классын берген жана ар бир класстагы этиштердин валенттүүлүгүн аныктаган: 1. жыттап сезүү этиштери; 2. көрүп сезүү этиштери; 3. угуп сезүү этиштери; 4. кармап сезүү этиштери (глаголы ошупывания). Автор 2007-жылы чыккан илимий макаласында этиштердин семантикалык классификациясы тууралуу сөз кылат. Кыргыз тилиндеги этиштерди төмөнкүдөй классификациялаган: 1. кыймыл-аракет этиштери; 2. иш-аракет этиштери; 3. ал-абал этиштери; 4. сезип туюу этиштери; 5. ой жүгүртүү этиштери [4].

А.А.Атакеева (2007) «сүйүү, жактыруу» сезиминин лексика-семантикалык топторундагы этиштердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, айкашууларын лексикалык жана грамматикалык аспектиде, кыргыз, англис жана немис тилдеринде салыштырма-типологиялык аспектиден алып караган. А.К.Чокубаева (2007) кыргыз, орус жана англис тилдериндеги кыймыл-аракет этиштеринин маанилик структурасында семантикалык өзгөрүүлөрдүн законченемдүүлүктөрү, Ч.А.Шекеева (2009) англис тилиндеги to get (кырг.алуу) этишин кыргыз тилинде дал келчү этиштерди, Чыманова (2009) кыргыз жана англис тилдериндеги кеп этиштеринин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурган. Ал-абал этиштеринин мына ушундай маселелерин Б.А. Гайыпова (2011) изилдөөгө алган. Ж.А.Саргашкаев кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет этиштерине кайрылып, семантикалык структурасын анализдегенде, аларды бөлүүгө негиз болуп, туура келүүчү лексика-семантикалык варианттарды эсептеген. [6].

Натыйжада, тиш сөз түркүмү боюнча илимий изилдөөдөлөр кыргыз тилинде кеңири изилденип, окумуштуулардын этишти топторго бөлүштүрүү, категорияларынын өзгөчөлүктөрү, чак категориясынын түрлөрү боюнча айткан илимий изилдөөлөрү мазмундук жактан жакын жана изилдөөнүн орду өзгөчө орунда турат.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили: (Морфология) [Текст]: ЖОЖдор үчүн. – Б.: “Бийиктик плюс”, 2015. – 324 бет.
2. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. [Текст]: Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби. /Давлетов С., Кудайбергенов С. – Ф.: Мектеп, 1980. – 236 бет.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы Редколлегиянын составы: Филология илимдеринин доктору С. Кудайбергенов (башкы редактор), филология илимдеринин кандидаттары: А. Турсунов жана Ж. Сыдыков – Ф. 1980,)
4. Батманов И.А. «Грамматика киргизского языка. III т. Ф. 1940.
5. Орузбаева Б. «Формы прошедшего времени в киргизском языке. Ф.1955. 382-б.
6. Жолдошалиева Н.А. Кыргыз тилинде этиштин изилдениши. Известия ВУЗов Кыргызстана № 10, 2015